

- об'єднань України (далі - ЦДАГО). – Ф.1. – Оп 31. – Спр. 3210.
19. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2274.
20. Історія українського селянства. У 2-х томах. – Т.2. / О.В. Андросук, В.К. Баран, О.М. Веселова. - К.: Наукова думка, 2006.

О.В. Михайлюк

ВЗАЄМИНИ МІЖ СЕЛЯНСТВОМ І ВЛАДОЮ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Взаємини між селянством і владою в Російській імперії та на її Українських землях на початку ХХ ст. неоднозначно трактувалися вже сучасниками. Залежно від ідеологічних поглядів вони акцентували конфронтаційний чи патерналістський бік цих взаємин. Однак більшість авторів визнавали „наївний монархізм” селян, незважаючи на своє ставлення до цього явища. В історіографії радянського періоду вся пореформена історія селян трактувалася як поступове звільнення від „кріпосницьких традицій” та „монархічних ілюзій”, основна увага приділялася класовій боротьбі селянства [1; 2; 3]. Починаючи з 1990-х рр. погляди на історію селянства суттєво змінилися. Окремими російськими істориками були визнані: роль громади і общинного менталітету селянства, традиціоналізму селянського світогляду, збереження монархічних традицій тощо [4; 5; 6; 7; 8]. Сучасні українські автори, які торкаються цієї тематики, підкреслюють залежне становище селян, їхню стану нерівноправність, залежність від опіки чиновництва тощо, чи, хоча й визнають селянський монархізм, абсолютизують етнічну самобутність українських селян, пояснюючи цим їхнє негативне ставлення до імперської влади [9; 10; 11].

В пропонованій статті на основі соціокультурного підходу та застосування культурно-семіотичного методу, який передбачає апеляцію до внутрішньої позиції самих учасників історичного процесу [12, 11], робиться спроба загального аналізу селянських уявлень про владу та взаємин між владою та селянством. Досить плідним в цьому плані вбачається застосування поняття „соціокультурного способу володарювання”, центральним аспектом якого постають соціокультурні уявлення про владу [13, 6]. Об'єктом наукової розвідки є селянство українських губерній Російської імперії на початку ХХ ст.; предметом виступають взаємини селян з державною владою.

Історично склалося так, що селяни вже через рід своїх занять потребували захисника, покровителя, хазяїна. Це, власне, і стало одним з факторів формування селянства як окремої залежної суспільної верстви. Самі умови селянського існування тісно пов'язані зі стабільністю державного устрою. Внутрішня економічна структура селянської спільноти також залежить від його взаємин з „великим суспільством”, з державою. Держава авторитарно узаконює й реалізує цю структуру. Виробничо-споживчий баланс як звична основа позачасового і ізольованого існування не виключав, а припускав патерналістське ставлення селян до влади.

Бюрократії було притаманне переважно патерналістське ставлення до селянства. В його

основі лежало уявлення про те, що селянин – проста, тобто незіпсована, чиста людина, носій особливих моральних і духовних цінностей, в зв'язку з чим селянство потребує опіки та захисту з боку держави. Переважно такі погляди поділялися правлячими колами Російської імперії. Принцип опіки охоплював всі сторони життя селян [14, 3-4; 15, 174; 16, 12]. Практично до 1917 р. серед політичної еліти Росії панувало переконання в патріархальності, релігійності і особливого роду монархізмі селянства, внаслідок чого селяни ставилися до влади цілком лояльно. Такий підхід був традиційним, і тому, як правило, в період придушення селянських виступів уряд вбачав своїм завданням пошук „возмутителів”. Представники влади вважали, що боротися слід не з селянством і не „за селянство”, а проти тих зовнішніх сил, які намагаються скористатися його природною довірливістю і духовною незвиненістю [17, 36].

Правлячі кола країни повинні були зважати на життєві інтереси селянства, у протилежному разі виникала загроза стабільності держави. Уряд, керуючись патерналістськими традиціями, завжди намагався пом'якшити вплив ринку на селянство – чи то шляхом збереження особливого земельного фонду для селян, чи то шляхом встановлення мінімального та максимального розмірів селянських володінь [18, 266]. Влада як загальноовизнана монополія на насильство завжди була сполучена з очікуваннями, що вона ж не дасть померти з голоду в екстремальних обставинах. Як писала газета „Подоланин”, селянство розглядає допомогу держави у випадку неврожаю як своє невід'ємне право [19]. На початку ХХ ст. держава намагалася створити систему відносно стабільного продовольчого забезпечення сільського населення. Заходи допомоги на випадки неврожаїв і голоду законодавчо регулювалися й здійснювалися в загальнодержавному масштабі. Вони зводилися до двох основних напрямів: нагромадження продовольства в благополучні по врожайності роки й роздача їх у позичку й частково як безповоротну допомогу в періоди неврожаїв. Створена система була недосконалою й не могла повною мірою усунути наслідки неврожаїв, але незважаючи на існуючі бюрократичні формальності в порядку надання допомоги, земські й селянські продовольчі установи надавали досить істотну й своєчасну продовольчу й фінансову підтримку потерпілому від неврожаїв і голоду сільському населенню [20; 21; 22]. Втім, багато авторів вважають, що державна підтримка селянства завжди запізнювалася та була недостатньою за розмірами для запобігання голодної смертності на селі [23, 22; 24, 122-123].

Державна влада намагалася відігравати роль справедливого судді і далеко не завжди стояла на боці землевласників, управляючих чи чиновників у їх конфліктах та тяжбах з селянами, чи, принаймні, з розумінням ставилася до селянських проблем. Представники влади намагалися впливати на землевласників, якщо ті встановлювали непомірно високі орендні ціни, несправедливо утискали селян. Селяни постійно зверталися до органів влади зі всілякими скаргами та клопотаннями. На випадок конфлікту селянина з громадою, односельцями, землевласником, земським начальником тощо він мав право апелювати до повітового з'їзду чи губерньського присутствія. Якщо дія начальства

суперечила уявленням селян про справедливість, це викликало потік скарг у вищестоящі органи. В своїх клопотаннях вони могли доходити до вищих інстанцій, в окремих випадках селянські уповноважені навіть удостоювалися аудієнції царської особи [25, 910-913]. Якби влада була визнана селянами нелегітимною, скарги і прохання навряд чи стали б масовим явищем.

Держава повинна була опікуватись селянами і захищати їх, зокрема від руйнівних ринкових відносин, „язви пролетаріатства”. Держава повинна була опікуватись тим, щоб селянин залишався землеробом. Але селянин мав бути не тільки землеробом, він мав залишатися саме селянином. Недостатньо було забезпечити його матеріальне існування, треба було зберегти і духовну селянську сутність [16, 15; 26, 216]. Як зазначав В.І. Ленін, до 1905 р. самодержавство провадило лінію Каткова й Победоносцева, намагаючись подати себе в очах народних мас так, що стоїть „над класами”, охороняє інтереси широкої маси селян, оберігає їх від збезземелювання й розорення [27, 260].

Переживання влади як сакральної сутності – один з найбільш стійких елементів традиційної свідомості [28]. Еволюція селянського світосприйняття базувалася на зростаючій залежності від природних у соціальних сил, відособлення останніх, що породило інститут посередництва у відносинах з ними. Ідея посередництва, яка лежить в основі селянського сприйняття державної влади, еволюціонувала разом з диференціацією суспільства й перетворилася поступово в ідею заступництва верховного правителя, що здійснює соціальний захист, залишаючись поза селянською спільнотою і над нею [29, 52]. „Вони не можуть представляти себе, їх повинні представляти інші, – писав про селян К. Маркс. – Їхній представник повинен разом з тим бути їхнім паном, авторитетом, що стоїть над ними, необмеженою урядовою владою, що захищає їх від інших класів і дарує їм зверху дощ і сонячне світло” [30, 208].

Про монархізм як суттєву рису селянської ментальності писали як численні дореволюційні автори – від монархістів до анархістів включно, так і сучасні [31; 32; 33 та ін.]. „Ніяк не можна заперечувати, – писав Р. Оленін, – що в Малоросії монархізм, незважаючи на більш пізню появу на історичній сцені, пустив досить глибокі корені” [34, 261]. Більшість селян сприймали носія влади позитивно, а державний устрій мислився однозначно у формі монархії, причому абсолютної [32, 259]. Це, по суті, було світоглядною нормою часу. Уявлення про владу та її носія – государя мали переважно релігійно-моральний характер. Влада і віра для селянства чи не однопорядкові явища, покликані здійснити сакралізацію його позачасового, позбавленого внутрішньо усвідомленого телеологізму існування [35, 50]. Обожнення царя знайшло своє відображення у прислів'ях „Не можна землі без царя стояти”, „Бог на небі, цар на землі” тощо. У селянському середовищі був глибоко укорінений міф про „царя-заступника”, але він експлуатувався селянами у власних цілях. Міф про доброго царя нерозривно пов'язаний з міфом про дурного, неповноцінного мужика. Селяни деякою мірою розуміли цей зв'язок і уміли ним

користуватися. Втім, наївний монархізм селян почав втрачати силу вже з кінця XIX ст. [36]

Сучасники зазначають як особливість селянського світогляду віру у всемогутність органів державної влади [37, 354]. Структури влади і навіть форми експлуатації здавалися природними, що не виключало, звичайно, прихованого невдоволення. Е.-П. Томпсон визначав це як „менталітет покірності” [38, 187]. В селян були причини для невдоволення, але не політичним ладом – адже селянину важко було уявити собі інший спосіб правління, як, скажімо, інші кліматичні умови. Природні і політичні явища складають для селянина ряд „зовнішніх” умов життєдіяльності, нещастя того й іншого характеру можуть сприйматися однозначно – як божа кара [39].

Селянський ідеал влади – демократичний на місцях і авторитарний, навіть деспотичний в центрі. Патерналістський деспотизм центральної влади цілком відповідав уявленням селянства про належну владу. При слабкому правлінні створювалися передумови повернення до примітивної волі, що розуміється як право робити що заманеться, без оглядки на встановлені заборони. На думку чиновників, безпосередньо зайнятих в управлінні країною і знайомих із селянськими поглядами, конституційний лад західного зразка означав лише одне – анархію. Селяни розуміють конституцію єдиним способом – у змісті свободи від усяких зобов'язань перед державою; тоді геть податі, геть рекрутчину, геть приватне землеволодіння [40, 134]. Тому в практиці управління принцип підтримування авторитету влади превалював над принципом законності. При цьому сам народ часто був зацікавлений в існуванні суворих, аж до деспотичності, порядків, котрі розумілися ним як благо, принаймні, як менше зло. На думку М.О. Лоського, „Велика Російська імперія з абсолютною монархічною владою створювалася не тільки завдяки зусиллям правителів її, але завдяки підтримці з боку народу проти анархії” [41, 227].

Запровадження органу опіки над сільським самоврядуванням відповідало об'єктивним потребам села кінця XIX ст. Декілька десятиліть післяреформеного розвитку виявили ряд негативних моментів у житті села. Це ріст сільської злочинності, влада „мироїдів” на „п'яних” сходах, слабкість посадових осіб сільського самоврядування і недостатньо ефективна діяльність волосних судів. Сама форма опіки цілком відповідала традиційним установкам селянського патерналізму. Традиції опіки села й християнське сприйняття вської влади як „Богом даної” знаходили своє відображення у ставленні селян до представників владних структур. Якщо розглядати престиж влади як вираз міри згоди селян на підпорядкування, то представники повитового рівня не зустрічали відкритої непокори з боку селян. Йти проти начальства і проявляти неповагу до нього вважалося не тільки злочином, але й гріхом. У повсякденному житті селяни не проявляли явної неповаги до влади ще й тому, що та була досить дистанційована від насущних селянських проблем. Випадки непокори, непослуху мали місце, як правило, лише тоді, коли зачіпалися матеріальні інтереси домогосподарів.

Готовність підкорятися владі сполучилася в селянському сприйнятті з вимогами, які сільське населення пред'являло до її представників.

„Риторика влади” була надзвичайно персоніфікованою, а більш формалізовані і безособові методи управління залишалися для селян чужими й незрозумілими. Влада і управління мислилися в категоріях неформальних відносин: милості, заступництва, покровительства тощо. А „милості” можна досягти, головним чином, шляхом задобрювання, підношення. У селян були досить чіткі уявлення про „справедливість”, якщо побори посадовців перевищували прийнятний рівень. В основі незадоволення місцевим чиновництвом було прагнення селян замінити низовий апарат, демократизувати й позбавити його поліцейських функцій, а також зменшити витрати на його утримання. В будь-якому випадку, селяни чітко розділяли верховну владу і місцевих чиновників, ставлення до яких визначалося насамперед можливістю „домовитися”. Чиновник виступає свого роду посередником між селянами і верховною владою [42, 80].

В екстремальних умовах – неврожаю, голоду, епідемій тощо, селяни звинувачували (заслужено й незаслужено) у всіх своїх бідах чиновників, знову ж таки, апелюючи, головним чином, до верховної влади і покладаючи на неї свої сподівання. Причому, довіра до вищих органів влади в селян була більшою, ніж до місцевих. Селяни спрямовували свою ненависть на місцевих чиновників і вірили в „доброго царя” як вищого суддю, хоронителя закону, носія „управи” на місцевих лиходіїв. „Мужик думає, начебто начальство зовсім не потрібне! Ні царю, ні мужику начальство не потрібне, говорить він, начальство тільки для панів”, – свідчить О.М. Енгельгардт [43, 531]. В.Г. Короленко пише: „...великий государ – насамперед, ворог наявної держави, ворог панів та чиновництва, і перебуває з ними в постійній боротьбі... Це таємнича, безособова сила, що може бути приведена в рух, і тоді неодмінно заступиться за мужиків... Дійти до неї важко, але є якісь особливі слова, які приводять її в дію... Й ті слова, як чарівне заклинання, не завжди знають наймудріші й учені...” [44, 173].

У народу було виразне відчуття певної належної держави [45, 125]. Нездатність влади відповідати певним виробленим у суспільстві нормативам підривала саму основу їхньої влади в цьому суспільстві [46, 12]. Народ заявляє про себе мовою бунту. На думку В.Г. Короленка, котрий був посередником між селянами й адвокатами, які захищали селян під час слідства й суду, доведені до розпачу селяни намагалися хоч чим-небудь „звернути увагу „благодійника царя” на своє становище” [47, 206]. С.М. Степняк-Кравчинський стверджував: „Традиційний монархізм російських селян, який сильно послабшав за останні 20 років, представляється нам, тим не менше, істотним елементом у моральному житті наших селян. Однак було б зовсім невірним вважати його запобіжним засобом проти народних заворушень, бунтів і навіть революції” [48, 19].

Селянський рух весни 1902 р. у Харківській і Полтавській губ. мав „царистський” характер. Після придушення повстання слідчі в основному визнали, що селяни діяли під впливом наївного монархізму [49, 60; 50, 16]. Заклики революційних агітаторів „геть самодержавство!” викликали різко негативну реакцію селян [34, 257-261]. Губернатор Полтавської

губ. князь М.П. Урусов, підкреслюючи вірність народу царю, вказував, що сама „ця віра і це переконання можуть бути причиною дуже небажаних явищ, подати привід до безпорядків” [51, 128]. Селяни по-своєму трактували зміст царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Політичну свободу трактували як свободу бити євреїв як „внутрішніх ворогів Росії” та поміщиків [52; 53; 54, 24]. Сільські бунти, на думку Б.Н. Миронова, служили для селянства „каналом для вираження свого негативного ставлення до офіційної політики, яку народ асоціював не з государем, а з адміністративним апаратом” [7, 256]. Особливістю масових рухів у „традиційному суспільстві” є їхня спрямованість не проти системи в цілому. В русі селянства переважали виступи проти безпосереднього джерела нещастя – поміщиків, комерсантів, місцевих органів влади тощо.

Прояви антимонархічних настроїв були пов’язані з падінням престижу православної церкви й поширенням „вільнодумства” серед селянства. Дослідники звертають увагу на те, що у селі збільшилася кількість справ за обвинуваченням селян в „заочній образі государя-імператора” [8, 84]. Але ці „образи” носили характер звичної інвективи: вони висловлювалися, як правило, в нетверезому стані – „по невежеству и в сильно нетрезвом виде” (якщо подібні висловлювання допускалися в тверезому стані, відповідні органи звертали на це особливу увагу, за існуючими на той час законами це тягло за собою значно суворіше покарання), супроводжувалися нецензурною лексикою і часто сполучалися з антицерковними та антирелігійними висловлюваннями (що ще раз підтверджує тезу про те, що віра й влада для селян явища однопорядкові). До того ж про такі висловлювання доносили на своїх односельців і навіть родичів самі ж селяни. Та й покарання за подібні „злочини” мали більше символічний характер, а то й справи взагалі припинялися – „принимая во внимание, что свидетели знают обвиняемого как человека благонадежного, спокойного” [55; 56].

Ставлення селян до держави було амбівалентним, неоднозначним, в свідомості селянства переплітались віра в царя з недовірою до державних органів, стихійний анархізм зі схильністю до тоталітарної держави. Для селянських мас був характерний не авторитарний, а патерналістський тип політичної культури. Якщо в соціальній організації повсякденного свого життя, у низових інстанціях селяни явно віддавали перевагу демократичним формам, то щодо найвищої інстанції управління державою вони залишалися монархістами [57, 239].

На початку ХХ ст. відбувається активний процес десакралізації влади, викликаний зростанням малоземелля, вторгненням ринкових відносин, революційною агітацією та, перш за все, поразками Росії у війнах. Образ Миколи II в очах селян став суперечити їхньому уявленню про належного монарха. Однак і відкидання „поганого” правителя цілком вкладалося в рамки традиціоналістської ментальності. І надалі цінності патерналізму в доповненні до репресивного чинника визначатимуть як зміст ставлення селян до влади, так і ступінь прояву політичної лояльності.

Незважаючи на постійно повторювані періоди загострень, ставлення селянства до влади в цілому

вкладається в уявлення про нього як носія ідеології державності. І це пояснює орієнтацію самодержавства на селянство як на масову соціальну опору, його патерналізм у політиці щодо селянства і навіть самий факт збереження самодержавства. В умовах процесу модернізації країни, росту соціальної напруженості в селі відбувається злам патріархального укладу, а традиційні селянські установки, у тому числі й ставлення до влади, зазнають суттєвої еволюції. В цьому відношенні масова поведінка селянства мала в своїй основі, перш за все, реакцію на падіння ефективності державного управління. Але селянські стереотипи – сакралізація влади, очікування патерналістської опіки, прагнення не „закону”, а „милості”, амбівалентність у ставленні до влади тощо виявилися надзвичайно стійкими. Вони проявили себе в подальші періоди історії та стали важливими факторами політичного розвитку суспільства.

1. Бондаревський А.В. *Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р.* – К.: АН УРСР, 1961.
2. Емелья Л.И. *Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции.* – М.: Наука, 1965.
3. Кабытов П.С. *Русское крестьянство: Этапы духовного освобождения.* – М.: Мысль, 1988.
4. Бокарев Ю.П. *Бунт и смирение (крестьянский менталитет и его роль в крестьянских движениях. // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). Материалы международной конференции. Москва, 1994.* – М.: РОССПЭН, 1996.
5. Вронский О.Г. *Государственная власть России и крестьянская община в годы „великих потрясений” (1905-1917).* – Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2000.
6. Данилова Л.В., Данилов В.П. *Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.). Материалы международной конференции. Москва, 1994.* – М.: РОССПЭН, 1996.
7. Миронов Б.Н. *Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т.* – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2.
8. Поршинева О.С. *Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы первой мировой войны.* – М.: РОССПЭН, 2004.
9. Лозовий В.С. *Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. - квітень 1918 р.): монографія.* – Кам'янець-Подільський: ПП „Мошак М.І.”, 2008.
10. Присяжнюк Ю.П. *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.* – Черкаси: „Вертикаль”, ПП Кандич С.Г., 2007.
11. Ресит О.П. *Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства. Нариси: в 2 т.* – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1.
12. Успенский Б.А. *История и семиотика // Этюды о русской истории.* – СПб.: Азбука, 2002.
13. Бессмертный Ю.Л. *Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. Человек в истории. Представления о власти.* – М.: Наука, 1995.
14. *Крестьянское право по решениям Правительствующего Сената. Алфавитный указатель вопросов, разрешенных по Первому, Второму Гражданскому и Уголовному Кассационным Департаментам и по Общему Собранию Правительствующего Сената за 1863-1912 гг. по крестьянским делам / сост. К.Абрамович. – 2-е изд. – СПб.: Юридический книжный склад „Право”, Б.г.*
15. Леонтьев А.А. *Законодательство о крестьянах после реформы // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание.* – М.: Издание Т-ва И.Д. Сытина, 1911. – Т. 6.
16. *Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах.* – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1903. – Т. 1. *Свод выработанных комиссией законопроектов.*
17. Ланской Г.Н. *Крестьянство и власть в России пореформенного периода // Россия в новое время. Образованное меньшинство и крестьянский мир: в поисках диалога. Материалы межвузовской научной конференции 21-22 апреля 1995 г. / Российск. гос. гуманитар. ун-т – М., 1995.*
18. Мэйси Д.А.Дж. *Аграрные реформы Столыгина как процесс: центр, периферия, крестьяне и децентрализация // Россия сельская. XIX – начало XX века / отв. ред. А.П.Корелин.* – М.: РОССПЭН, 2004.
19. С.Т. *Государственное страхование от неурожая // Подолянин. Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета.* – Каменец-Подольский. – 1913. – 11 июня.
20. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).* – Ф.18. – Оп.18. – Спр. 3, 6, 37, 45, 46; Оп.20. – Спр. 188, 1285, 1286.
21. *Державний архів Чернігівської області.* – Ф. 147. – Оп.1. – Спр. 130, 132, 134, 999, 1036, 1037, 1093, 1155.
22. Корнилов Г.Е. *Создание системы продовольственного обеспечения населения страны в первой половине XX века [Электронный ресурс] // History of the Russian Peasantry in the 20th Century. – Volume 1. – Tokyo, 2002 – 33-54. – Режим доступа: // www.e.u-tokyo.ac.jp/cirje/research/dp/2003/2003cf189.pdf*
23. Булдаков В.П. *Красная смута. Природа и последствия революционного насилия.* – М.: Роспеп, 1997.
24. Кондрашин В.В. *Голод в крестьянском менталитете // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.). Материалы международной конференции. Москва, 1994.* – М.: РОССПЭН, 1996.
25. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО).* – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 664 б.
26. Леонтович В.В. *История либерализма в России. 1762-1914 / В.В.Леонтович.* – М.: Русский путь. Полиграфресурсы, 1995.
27. Ленин В.И. *К вопросу об аграрной политике (общей) современного правительства // Полн. собр. соч.* – Т. 23.
28. Яковенко И.Г. *Власть в русской традиционной культуре: опыт культурологического анализа [Электронный ресурс] // Социокультурная методология анализа российского общества. Независимый теоретический семинар. Семинар № 3. Москва. 26 июня 1996 г. – Режим доступа: http://scd.centro.ru*
29. Гордон А.В. *Крестьянство Востока: исторический субъект, культурная традиция, социальная общность.* – М.: Наука, 1989.
30. Маркс К. *Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Соч. 2-е изд.* – Т. 8.
31. Безгин В.Б. *Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века).* – М.-Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004.

32. Буганов А.В. Отношение к русским царям в народном сознании XIX – начала XX веков // Куда идет Россия? Формальные институты и реальные практики / Под общ. ред. Т.И. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2002.
33. Кожин В. Загадочные страницы истории XX века. „Черносотенцы, и революция. – М.: Прима В, 1995.
34. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (К характеристике освободительного движения в Малороссии) // Русское богатство. – 1907. – № 1.
35. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – № 1.
36. Филд Д. Размышления о наивном монархизме в России от эпохи Пугачева до революции 1905 г. [Электронный ресурс] // Экономическая история. Обзорение / под ред. Л.И.Бородкина. – М., 2002. – Вып. 8. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB8/field.htm>
37. Кузьмин-Караваев В.Д. Земство и деревня. 1898-1903. Статьи, рефераты, доклады и речи. – СПб.: Библиотека „Общественной пользы”, 1904.
38. Томпсон Э.-П. Плебейская культура и моральная экономия. Статьи из английской социальной истории XVIII и XIX вв. [Реферат] // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М. Б.и., 1996.
39. Фирсов Б.М. Структуры повседневной жизни русских крестьян конца XIX века (опыт этносоциологического изучения) // Социс. – 1992. – № 4.
40. Пайпс Р. Русская революция: в 2 ч. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 1.
41. Лосский Н.О. Условие абсолютного добра. – М.: Политиздат, 1991.
42. Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания: Монография. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003.
43. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872-1887. – М.: Мысль, 1987.
44. Короленко В.Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины; публикация и комментарий П.И. Негретова // Новый мир. – 1990. – № 1.
45. Лурье С.В. Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала. – СПб.: Тип. им. Котлякова, 1994.
46. Скотт Дж. С. Моральная экономика крестьянства. Восстание и выживание в Юго-Восточной Азии. Нью-Хэви; Лондон: Изд-во Йельского ун-та, 1976 [Реферат] // Отечественная история. – 1992. – №5.
47. Короленко В. Письма к Луначарскому; комментарии А.В.Храбровицкого // Новый мир. – 1988. – № 10.
48. Степняк-Кравчинский С.М. В лондонской эмиграции. – М.: Наука, 1968.
49. Кризис самодержавия в России. 1895-1917. – Л.: Наука, 1984.
50. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року. – Х.: Державне видавництво України, 1925.
51. Карпов Н.И. Крестьянское движение в революции 1905 года. В документах. – Л.: Гос. изд-во „Печатный двор”, 1926.
52. ДАДО. – Ф.11. – Оп. 1. – Спр. 434, 468, 474.
53. Державний архів Херсонської області. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 56.
54. Мицюк О.К. Аграрна політика (1800-1925 рр. – Подбрани: Видання „Вид. Т-ва при Укр. Госп. Академії в ЧСР”, 1925. – Т. 2. – Ч. 1.
55. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 383, 389.
56. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287. – Спр. 1087.
57. Громько М.М. Мир русской деревни. – М.: Мол. гвардия, 1991.

Б.О. Опря

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХІВНИЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. аграрне питання було одним із ключових в тогочасному суспільстві. Оскільки джерелом фінансового забезпечення православного парафіяльного духівництва був прибуток від землі, то саме воно опинилося в епіцентрі аграрних проблем. Розмір доходів священників залежав від багатьох факторів: розміру земельних наділів, готовності парафіян допомогти духовенству в обробітку церковної землі тощо. Крім того, в середовищі духовенства не було однотайності щодо наділення церковних причтів землею. Ці питання знайшли лише часткове відображення в працях таких істориків як І.К. Смолич [1], В.А. Федоров [2], С.В. Римський [3], Г.М. Надтока [4]. Метою статті є висвітлення господарської діяльності православного духівництва. Об'єктом дослідження виступає парафіяльне духівництво; предметом – його господарська діяльність.

Проблема наділу парафіяльного причту землею ставилася протягом синодального періоду неодноразово – кожного разу, коли обговорювалося забезпечення духовенства. Це було спричинено тим, що у такий спосіб влада звикла вирішувати фінансові проблеми, окрім того, земля продовжувала залишатися тим капіталом, якого уряд мав більш ніж достатньо. Щоправда, за таких умов священники нерідко самі змушені були займатися обробітком цієї землі, і за способом свого життя мало чим відрізнялися від селян.

Під час державного розподілу землі, який розпочався в 1754 р., безземельним парафіяльним церквам виділялась орна земля і пасовиська. Однак уже розпочатий розподіл довелося зупинити через відсутність точних інструкцій, а помилки призводили до безперервних скарг невдоволених. Процес розподілу було відновлено лише в 1765 р. У відповідних інструкціях передбачалося виділити для парафіяльних церков, які знаходились на поміщицькій землі, по 33 десятини землі (30 десятин орної землі і 3 десятини пасовища); міським церквам земля не виділялась [1, 367].

У 1829 р. був ухвалений проект Св. Синоду, який передбачав: 1) продовжити наділення землею парафій; 2) збільшити наділи землі для великих парафій; 3) збільшити наділи парафій, які розташовувалися на державній землі, до 99 десятин; 4) будувати будинки для духовенства; 5) підтримувати духовенство бідних парафій шляхом виділення для них субсидій у розмірі 300-500 руб. [1, 368]. За законом кожному причту повинно було належати мінімум 30 десятин землі, але